

УДК 364.4:316.624-053.6]:343.85”364”

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.1.17>

Ігор ПЕТРОВИЧ

аспірант кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи, Волинський національний університет імені Лесі Українки, пр. Волі, 13, м. Луцьк, Волинська обл., Україна, 43025

ORCID: 0009-0007-3813-3852

Бібліографічний опис статті: Петрович, І., (2025). Особливості соціальної профілактики ризикованої та деструктивної поведінки підлітків в умовах воєнного стану. *Ввічливість. Humanitas*, 1, 123–133. doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.1.17>

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ РИЗИКОВАНОЇ ТА ДЕСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті актуалізовано проблему зростання ризикованої та деструктивної поведінки в підлітковому середовищі, визначено ключові характеристики, атрибути та особливості ризикованої поведінки підлітків та чинники, які можуть її зумовлювати чи провокувати. Визначені поняття «ризикована поведінка», «деструктивна поведінка», описані їх найбільш типові прояви у підлітків, зумовлені збройною агресією РФ та соціальними процесами, які зазнали змін унаслідок військового стану.

Ризикована й деструктивна поведінка стають нормою у досягненні підлітками свої цілей, а вживання алкогольних напоїв та наркотичних речовин, прояви насилля стають певною цінністю та невід'ємною складовою життєдіяльності для частини сучасних підлітків. З'ясовано, що ризикована поведінка взаємопов'язана з особливостями підліткового віку, когнітивними настановами щодо ризикованої поведінки та особливостями оточення. Проаналізовано випадки вербування підлітків, використання грумінгу з боку спецслужб РФ.

Визначено напрями та дієві інструменти соціальної профілактики ризикованої поведінки підлітків, розглянуто та охарактеризовано різні підходи до вибору профілактичних технологій. Доцільним є впровадження ефективних пролонгованих у часі програм профілактики ризикованої поведінки у середовищі підлітків, адже вони забезпечують отримання необхідних знань та набуття практичних життєвих навичок щодо безпечної поведінки.

Ключові слова: підлітки, воєнні дії, ризикована поведінка, деструктивна поведінка, вербування спецслужбами, профілактика, соціальна профілактика, програми профілактики ризикованої поведінки підлітків.

Ihor PETROVYCH

PhD Student at the Department of Social Work and Pedagogy of Higher School, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13 Voli ave., Lutsk, Volyn region, Ukraine, 43025

ORCID: 0009-0007-3813-3852

To cite this article: Petrovich, I. (2025). Osoblyvosti sotsialnoi profilaktyky ryzykovanoi ta destruktivnoi povedinky pidlitkiv v umovakh voiennoho stanu [Specifics of social prevention of risky and destructive behavior of adolescents under martial law]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 1, 123–133, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.1.17>

SPECIFICS OF SOCIAL PREVENTION OF RISKY AND DESTRUCTIVE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS UNDER MARTIAL LAW

The article highlights the problem of the growth of risky and destructive behavior among adolescents, identifies the key characteristics, attributes, and features of risky behavior among adolescents, and the factors that can cause or provoke it. The author defines the concepts of 'risky behavior' and 'destructive behavior' and describes their typical manifestations in adolescents caused by the armed aggression of the Russian Federation and social processes that have changed due to martial law.

Risky and destructive behavior is becoming the norm for adolescents to achieve their goals, and the use of alcohol and drugs, as well as violence, are becoming a specific value and an integral part of life for some modern adolescents. The author analyses cases of recruitment of adolescents and the use of grooming by Russian special services. It is found that risky behavior is interconnected with the peculiarities of adolescence, cognitive attitudes toward risky behavior, and the characteristics of the environment.

The directions and practical tools for the social prevention of risky behavior among adolescents are identified, and different approaches to the choice of prevention technologies are considered and characterized. It is advisable to introduce

effective time-prolonged programs to prevent risky behavior among adolescents, as they positively impact their lives through increasing motivation for a responsible attitude to health, providing adolescents with the necessary knowledge, and acquiring practical life skills for safe behavior.

Key words: *adolescents, military operations, risky behaviour, destructive behaviour, recruitment by special services, prevention, social prevention, programmes for the prevention of risky behaviour of adolescents.*

Постановка проблеми. Трирічний період повномасштабної війни в Україні спричинив зростання рівня ризикованої поведінки та анти-соціальних проявів серед різних прошарків населення. Однією з найбільш соціально і психологічно вразливих у цьому контексті стала категорія підлітків. В умовах військових дій, в яких вже більше десяти років перебуває наша держава, збоїв і руйнування механізмів адаптації у різних сферах життєдіяльності, вияви ризикованої поведінки й надання переваги ризикованим практикам стають нормою у досягненні певних цілей у підлітковому середовищі (Лях, Спірін, Жуков, 2023).

Фахівці, визначаючи причини зростання ризикованої поведінки й деструктивних проявів у сучасному підлітковому середовищі, пов'язують їх, зокрема, і з воєнним станом. За даними державного порталу «Діти війни», станом на 24 лютого 2025 року від агресії рф загинуло 600 неповнолітніх, ще 1 762 неповнолітніх поранені. За словами Уповноваженого ВРУ з прав людини Дмитра Лубінця майже 19 546 дітей та підлітків є депортованими, від початку повномасштабного вторгнення Україна повернула з окупованих територій та рф 1 247 дитини, а 2 060 вважаються зниклими, 37 814 знайдені, 16 зазнали сексуального насильства. За три роки війни понад два мільйони українських дітей виїхали за межі країни, щоб урятуватися, внутрішнього переміщення зазнали майже 900 тис. дітей віком до 18 років, а на тимчасово окупованих територіях нині проживає 600 тисяч дітей (Державний портал «Діти війни», 2025; Внутрішньо переміщені особи, 2025)

У значної кількості з 46 тис. загиблих захисників України, 7,5 тис. полонених та 53 тис. осіб, які вважаються зниклими безвісти за особливих обставин, є діти. Українські вчені Т. Алексєєнко та С. Кушнарєва наголошують, що однією із ознак сучасності є зниження рівня контрольованості поведінки суспільством (Алексєєнко, 2013). Ми також акцентуємо увагу саме на послабленні контролю дій і вчинків підлітків із боку дорослих внаслідок роз'єднаності родин, оскільки майже кожен другий українець

перебуває в розлуці з кимось із близьких через війну. Найбільш поширеною формою вимушеної розлуки є сепарація з чоловіком або дружиною (38%) (Розділені війною, 2025).

Викликає занепокоєння й той факт, що зростання проявів насильства, вживання наркотичних засобів (нелегальних чи легалізованих) і алкогольних напоїв, стає необхідним атрибутом, певною цінністю, складовою життєдіяльності сучасних підлітків, що, в свою чергу, зумовлює потрапляння їх в небезпечні ситуації та нерідко супроводжується ризикованими діями.

Зазначене актуалізує надання цій категорії соціальних послуг, спрямованих на профілактику ризикованої поведінки та деструктивних поведінкових проявів. Така діяльність має сприяти запобіганню, зниженню рівня тривожності, агресивності й протиправної поведінки в підлітковому середовищі, а також покращувати соціальну адаптацію дітей в громадах та закладах освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ризикованої поведінки підлітків та молоді вивчали Т. Алексєєнко, В. Данілова та С. Кушнарєва; ключові спонукальні чинники, що впливають на захоплення підлітками ризикованими практиками обґрунтовували Т. Журавель, Т. Лях, В. Лютий, Т. Мартинюк, Т. Спіріна, В. Остапович. Загальні підходи до профілактики ризикованої поведінки досліджували Л. Вольнова, І. Козубовська, В. Оржеховська, В. Пономаренко, Т. Федорченко, О. Янкович; профілактику ризикованої поведінки серед неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, розглядали Т. Журавель, С. Замула, К. Пуха; специфіку профілактики негативних явищ серед підлітків вивчали Н. Головка, Л. Завацька, В. Поліщук. Особливості роботи з підлітками, які постраждали внаслідок війни, досліджували М. Дідик, Т. Лях, М. Лехолетова, Т. Спіріна та ін.

Мета статті: визначити особливості ризикованої й деструктивної поведінки підлітків в умовах воєнного часу, провідні чинники й механізми її виникнення; окреслити особливості соціальної профілактики, ефективні

інструменти й дієві технології її впровадження; надати деякі рекомендації фахівцям щодо попередження ризикованих поведінкових практик у підлітковому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне військове вторгнення та інтенсивні бойові дії майже на 20 % території України суттєво позначились на долях багатьох дітей. Особливо гостро його наслідки відчули діти, що мешкали чи мешкають на окупованих територіях, на лінії розмежування та діти, які є вимушеними переселенцями чи біженцями. Усі вони зазнали важких психологічних та фізичних травм і потребують особливого захисту з боку держави. Безсумнівно, крім забезпечення базових потреб, таких як безпека, їжа, притулок, важливою є потреба в захисті, включаючи захист і відновлення психоемоційного стану, подолання наслідків стресу і травм. За оцінками ВООЗ, озвученими ще в грудні 2022 року, 10 мільйонів людей, або близько чверті населення України, можуть страждати від розладу психічного здоров'я у зв'язку з військовими діями. Зокрема, діти та дорослі будь-якої статі можуть страждати від тривожних розладів, посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресії, дисоціативних розладів, розладів поведінки (включаючи агресію, антисоціальні прояви, злочинну поведінку, схильність до насильства), а також вони стають більш схильними до зловживання алкоголем і наркотиками, ніж їхні однолітки без досвіду війни.

Якщо до початку повномасштабного вторгнення сектор охорони громадського здоров'я України був більше зосереджений на соціально зумовлених хворобах та фізичному здоров'ї, то з лютого 2022 року Україна вже не може закрити очі на проблему відновлення та збереження психосоціального здоров'я українських громадян, у першу чергу дітей віком до 18 років. На цьому наголошують й певні соціально-політичні рішення й ініціативи, зокрема запуск Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки за підтримки Олени Зеленської.

Як зазначають вітчизняні дослідники Т. Журавель, Н. Вербицька, Т. Лях, підлітковий вік легко піддається зовнішнім подразненням, впливам однолітків та прагненням експериментувати в той час, коли знання та життєві навички ще лише формуються, а психіка та системи організму є вразливими до фізіоло-

гічних і фізичних змін (Лях, Спірін, Жуков, 2023). Найголовніша зміна у соціальній ситуації розвитку підлітка породжена роллю в його житті групи ровесників, оскільки прийняття або відторгнення певними групами однолітків є потужним мотивуючим фактором щодо ризикованих вчинків (Вербицька, 2018). Підлітки, молоді люди перебувають в особливій групі ризику, оскільки у них такий період життя, коли моделі поведінки лише формуються, а під впливом однолітків і рольових моделей вони можуть бути залучені до вживання психоактивних речовин, антисоціальної й протиправної діяльності (Рябуха В., Завацька Л., 2023)

Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники звертають увагу на посилення ролі споживачих, меркантильних настроїв і мотивів в підлітковому середовищі, що може призводити до вчинення ними правопорушень, які часто носять незавершений «дитячий» характер, оскільки трапляються через бешкетництво, цікавість, невмотивовану агресію. Для багатьох підлітків захисними реакціями на стрес і тривогу можуть бути небезпечне вживання наркотичних речовин, алкоголю та раннє статеве життя. Особлива роль належить телефонним розмовам, зависанню в соцмережах, Тік-Току, меседжерах та Telegram -каналах.

Зазвичай поведінку, наслідком якої є порушення здоров'я чи інші небезпеки, як для соціального оточення, так і для того, хто себе так поводить, науковці і практики характеризують як ризиковану поведінку. С. Лінг визначає ризиковану поведінку як спонтанну діяльність підлітка щодо експериментування над своїми власними можливостями, як досвід індивіда в пошуках самого себе (Алексєєнко, 2013).

Прагнення до гострих відчуттів, зазвичай, обумовлене досвідом подолання небезпек або насолоди після відповідного емоційного розвантаження. Цей вид катарсису супроводжується гордістю, задоволенням, захопленням з боку оточення. Переживання такого роду підтримують схильність до ризику. І хоча ризикована поведінка не завжди виходить за межі прийнятих у соціумі норм, вона, як зазначають вітчизняні науковці, обов'язково несе загрозу для здоров'я, життєдіяльності, добробуту, благополуччя (Лях, Спірін, Жуков, 2023).

Дослідники А. Лобанова, Л. Калашнікова, Н. Пузиревич пропонують виділяти такі ознаки

ризикованої поведінки, властивої представникам підліткового віку: невизначеність ситуації (підлітки прагнуть до свободи, хоча не готові нести відповідальність за наслідки своїх рішень щодо ризикованих дій); альтернативність ризику (підлітки знаходяться перед вибором самоствердження (прагнення стати частиною світу дорослих й реалізуватися в ньому) чи слідувати груповим пріоритетам); прогностична оцінка результатів ризику (рівень конструктивності або деструктивності результатів ризиковано поведінки обумовлений наявністю або відсутністю у підлітка уявлень про цінність власного життя) (Лобанова, Калашнікова, 2017).

Хочемо зауважити, що вчені О. Вовкогон та О. Лисенко акцентують увагу на тому, що використання поняття «ризикована поведінка» переводить акценти соціальної роботи з негативними явищами з площини захисту соціуму від непередбачуваної активності підлітків до захисту, власне, самих підлітків від наслідків їхньої ризикованої поведінки (Вовкогон, Лисенко, 2008). Водночас зазначимо, що умови та обставини так само, як і ставлення до них з боку представників підліткової спільноти, піддаються корекції, що важливо для соціальної роботи, особливо її соціально-профілактичної компоненти.

Серед важливих причин розвитку ризикованої поведінки, які, на нашу думку лише загострились в часи війни, слід виокремити підліткову природну цікавість, бажання перевірити свої можливості, бажання «засвітитися», бути поміченим, незгода з обмеженнями, складна життєва ситуація, несформованість життєвих навичок (Лях, Спирін, Жуков, 2023). Особливістю підліткового віку є прагнення розширити свою свободу. При цьому її розуміння далеко не завжди поєднується з уявленнями про відповідальність за власні вчинки. Часто вони діють не тому, що осмислено зробили вибір, а всупереч заборонам. Саме з таких причин підлітки можуть обирати ризиковані практики.

Поняття «схильність до ризику» та «готовність до ризику» не є тотожними, хоч і дуже близькі між собою. Під поняттям «схильність до ризику» розуміється особистісна характеристика, на яку не мають визначального впливу умови оточуючого середовища та відсутні об'єктивні мотиви ризикованих дій. «Готовність до ризику» є більш загальним поняттям,

оскільки до нього входять і ситуативні чинники, по відношенню до яких виникає така готовність, особистісні мотиви, а також умови оточуючого середовища. Нам імпонує трактування поняття «схильність до ризику» як особистісної якості, що в ситуації вибору проявляється через надання переваги, без очевидних на те причин, більш небезпечному варіанту поведінки. Схильність до ризику є важливим аспектом життєдіяльності підлітка. Як правило, неповнолітній йде на ризик не тому, що ризик для нього має позитивну цінність, а тому, що розраховує отримати максимально вигідний результат, виграш. Але зустрічаються випадки, коли метою ризику є сам ризик (Остапович, 2017). Фахівці, визначаючи причини зростання схильності до ризику в підлітковому середовищі, пов'язують їх зокрема з воєнними діями в країні.

Водночас вчена Н. Пузиревич вважає, що чим вище ступінь наповненості змістом життя підлітків, тим вірогіднішим є формування у них конструктивної поведінки, і навпаки – чим нижче ступінь наповненості, тим вище вірогідність аутодеструктивної поведінки (Лобанова, Калашнікова, 2017). Ми погоджуємось із вченими Л. Вольною та Л. Рубаном, які зазначають, що порушення соціального контролю призводять до криміналізації конфліктів, що цілком відповідає окресленим нами вище негативним тенденціям. Невизначеність у критеріях і межах дозволеного, відсутність ясних процедур і засобів відповідальності за вчинене сприяє розширенню ризикованої поведінки та інших поведінкових девіацій (Вольнова, 2016).

Поточні події досить трагічно впливали на емоційний стан родин із дітьми, про що свідчать дані соціологічного опитування, проведеного на замовлення ВБО «Український фонд «Благополуччя дітей» у 2024–2025 рр. Респонденти зазначили, що у 41 % сімей відбулося зростання напруження у взаєминах в родині, 33% опитаних батьків зазначили, що останнім часом вони спостерігали певні негативні зміни у поведінці дітей, для 32% опитаних постійним явищем стали конфлікти в родині. Тривала відсутність одного з батьків створює емоційну дистанцію між членами родини, що часто призводить до конфліктів. (Розділені війною, 2025). Як зазначають українські дослідники Л. Завацька та В. Рябуха, українським підліт-

кам дуже часто бракує людини, з якою можна поговорити про свої проблеми. Особливо, коли сім'ї сепаризовані (хтось із батьків залишився на ТОТ, хтось перебуває за межами України, а частина батьків, особливо чоловічої статі – захищає нашу державу в лавах ЗСУ). Молодь часто не здатна протидіяти тиску з боку однолітків, особливо підсиленого впливом соціальних мереж та меседжерів, і одночасно недоотримує поради й підтримку від батьків (Рябуха, Завацька, 2023).

Ризиковані дії підлітка можуть бути проявом імпульсивності або ознаками деструктивної поведінки. Розпізнати і виокремити одну від іншої іноді видається непросто, оскільки в обох випадках йдеться про безпеку та ризик для фізичного здоров'я дитини.

Деструктивна поведінка – це руйнівні дії підлітка (вербальні чи практичні), які можуть бути спрямовані на самого себе або зовнішній світ і проявлятися в нападах агресії, гніву чи ворожості. Тобто головною ознакою деструктивної поведінки є її руйнівний характер, спрямований на будь-що: стосунки, злагоду, здоров'я, успіх, дружбу тощо, а також фізичні об'єкти.

Вітчизняні дослідники виокремлюють такі типи деструктивної поведінки за цілями: зовнішньо деструктивна і внутрішньо деструктивна.

Цілі зовнішньо деструктивної поведінки спрямовані на порушення соціальних норм (моральних, етичних, культурних), прийнятих у суспільстві. Зазвичай такий тип поведінки класифікується як асоціальний. У цьому випадку прояви деструктивної поведінки підлітка можуть стати джерелом підвищеної небезпеки не лише для нього самого, а й для його оточення і суспільства в цілому. Внутрішньо деструктивна поведінка спрямована на саморуйнацію та дезінтеграцію власної особистості. Такий тип поведінки надає підліткові у психологічному плані тимчасове короточасне полегшення, проте заважає вести життя, яке забезпечує його благополуччя (Профілактика деструктивної поведінки, 2022). Зрозуміло, що деструктивна поведінка загрожує в першу чергу благополуччю самого підлітка, негативно впливає на його психічне, фізичне, ментальне здоров'я, створює підґрунтя появу для значних психологічних і соціальних девіацій у дорослому житті. Так само деструктивна поведінка особи є небезпечною для суспільства.

Одним із небезпечних явищ, яке зустрічається в часи війни і заслуговує детального аналізу, є вербування підлітків спецслужбами росії через популярні меседжери та Telegram-канали. Найбільш резонансним випадком є історія із завербованими підлітками 15 та 17 років, які виготовили в Івано-Франківську саморобні вибухові пристрої (СВП), і за винагороду у 1 700 доларів мали їх розмістити у людному місці на місцевому залізничному вокзалі, але були підірвані російськими кураторами. Результатом цієї жахливої ситуації стала смерть одного із т. зв. «терористів», відірвані нижні кінці в іншого виготовлювача СВП, якому, до того ж, ще й загрожує тюрма. 14-річну школярку з Тернополя вороги змушували вчинити теракт, погрожуючи розповсюдженням її відвертих фото. Працівники СБУ затримали дівчину з вибухівкою біля поліції. Їй висунуто підозру в закінченому замаху на терористичний акт. Найменшому завербованому всього 12 років. Масштаби злочинів – шалені. Тільки військових автівок по Україні діти знищили понад чотири сотні. А ще вони підпалюють сільради, фотографують військові частини, підривають відділки поліції, влаштовують теракти й диверсії.

На думку представників вітчизняних правоохоронних органів, підлітків дуже часто грумлюють (грумінг – психологічна маніпуляція, маскування агресії за піклуванням). Спочатку в Telegram-каналі надходить пропозиція зробити щось невинне, приміром, розклеїти оголошення і за це навіть заплатять кілька сотень гривень. Потім пропонують написати якісь образи на ТЦК чи українську владу або зробити фото якогось відділку поліції, або електростанції, або військової частини. Потім наказують підпалити релейну залізничну шафу, автівку військового чи підкласти СВП. І таким чином підлітка піднімають і беруть «на слабо», бо тут, окрім грошей, ще працює історія про підлітковий протест, «ви нас не розумієте!», часто мова йде про конфлікт із оточенням. Ворожі куратори також можуть бути або досить дружніми, або ж погрожувати підлітку чи його рідним (це як в сумнозвісному «Синьому киті»: «Я знаю твою адресу і телефон твоєї мами!») Водночас якщо підліток вже почав співпрацю з російськими спецслужбами, то на нього чекає два фінали – смерть або ув'язнення. Але є ще

один варіант. Підліток може все розказати про це батькам, педагогам, поліцейському, тренеру чи іншій значимій особі, як це і зробив шестикласник із Кременця Тернопільської області, повідомивши офіцеру служби освітньої безпеки в школі про те, що його намагалися завербувати ворожі спецслужби.

Звичайно, можна зазначити, що процес дорослішання сучасних підлітків припав на неідеальні роки, коли у батьків весь час зайнятий пошуком шляхів виходу із складних, а часом і загрозливих ситуацій та засобів для виживання. Абсолютна більшість батьків, чиї діти співпрацювали з російськими спецслужбами, не знали про це. Водночас це не знімає з них відповідальності, просто треба розуміти: «моя дитина цього ніколи не зробить» – може бути хибною думкою. І це – особливо тривожна ситуація.

Протидія таким явищам у підлітковому середовищі, на нашу думку, передбачає величезний обсяг роботи, який із підлітками має проводити і родина, і громада, і соціально-виховні інституції держави для того аби звести до нуля чи хоча б мінімізувати впливи агентів кремля, за якими працюють величезні гроші. До цього варто долучати й підліткових кумирів, зірок, стрімерів відеоігор, спортсменів тощо, просити їх записати звернення, написати дописи. У розмові з підлітками слід наголошувати, що піддавшись на вербування ворожими агентами, вони шкодять своїй країні, тим, хто захищає їхні родини, хто віддає своє життя, щоб дитина, підліток могли вчитися, гуляти з друзями, ходити в кіно.

Як бачимо, однією із основних функцій соціально-педагогічної роботи в часи війни має бути профілактика, що передбачає виявлення й обмеження негативних явищ та запобігання їм, з'ясування причин соціальної дезадаптації окремих осіб, соціально вразливих груп населення сімей, забезпечення умов для соціально позитивної спрямованості особистості (Пеша, 2023). Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2009) наголошує, що соціальна профілактика є соціальною роботою, яка спрямована на попередження складних життєвих обставин, аморальної, протиправної поведінки та вияв негативного впливу на життя і здоров'я соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді (Закон України,

2009). Здійснення у підлітковому середовищі соціально-педагогічної профілактики з метою попередження асоціальних проявів допоможе забезпечити соціальну адаптацію підлітків, розвиток у них позитивних соціальних навичок, що допоможуть їм успішно інтегруватися в суспільство (Лях, Спірін, Жуков, 2023).

Надання послуг соціальної профілактики здійснюється відповідно до вимог Державного стандарту соціальної послуги профілактики, затвердженого Міністерством соціальної політики України (2015).

Соціальна профілактика негативних явищ у підлітковому середовищі, в тому числі і ризикованої поведінки неповнолітніх, може бути первинною, вторинною і третинною. Наукове співтовариство і Всесвітня організація охорони здоров'я відзначають, що профілактика передбачає вирішення проблем, які ще не виникли. Однак при цьому уточнюється, що робота з профілактики ризикованої, девіантної чи деструктивної поведінки підлітків лежить в межах так званої вторинної чи навіть третинної профілактики, тобто профілактичні заходи застосовуються безпосередньо перед виникненням проблем або щодо проблеми, яка вже виникла, але попереджає виникнення нових (Тернопіль, 2018; Пеша, 2023).

У профілактичній діяльності вчені, зазвичай, виокремлюють інформаційний, соціально-профілактичний, психолого-педагогічний та медико-біологічний підходи (Вольнова, 2016). Відзначимо, що в практиці профілактичної роботи найчастіше поєднуються кілька підходів, що забезпечує кращу ефективність. Ефективними сучасними моделями надання профілактичних послуг, є короткотермінові інтервенції (метод життєвих ситуацій, форум-театр) за умов, що проблемна поведінка в отримувачів ще не сформована, а цінності – не визначені; моделі надання фактичних знань, навчання життєвим навичкам, терапевтична та ціннісно-орієнтована моделі, «формування відповідального ставлення до здоров'я», «зменшення шкоди», «навчання на рівних», мотиваційного консультування (Актуальні питання, 2023). Вітчизняні науковці і практики вважають, що до інструментів, методів та прийомів, які продемонстрували свою ефективність та дієвість у контексті профілактичних інтервенцій, можна, зокрема, віднести:

- допомогу підліткам в усвідомленні внутрішнього та зовнішнього тиску, що спонукає їх до вживання тютюну, алкоголю, інших наркотиків, безвідповідальної статевої поведінки;
- формування особистих, соціальних навичок та навичок відмови для протидії вказаному тиску;
- навчання тому, що вживання наркотиків, тютюну та алкоголю не є загальним правилом серед підлітків, навіть якщо їхні ровесники вважають, що «всі це роблять»;
- проведення профілактичних заходів відповідно до віку підлітків та забезпечення матеріалами, що роз'яснюють близькі та перспективні наслідки вживання наркотичних речовин, інших антисоціальних проявів;
- включення до програми профілактики щонайменше десяти сесій (занять) протягом року, з підкріплюючими сесіями (від трьох до п'яти) протягом наступних двох років;
- використання інтерактивних методів навчання;
- активне залучення сім'ї та громади;
- розробка таких методичних та роздаткових матеріалів, які легко зрозумілі впроваджувачам (фасилітаторам, тренерам, підліткам-інструкторам) та доречні для учасників (Рябуха, Завацька, 2023).

Спробуємо проаналізувати ті вітчизняні профілактичні програми, що реалізують дієві підходи та сучасні стратегії профілактики і можуть бути використані при наданні соціальних послуг на груповому рівні.

Просвітницько-профілактична програма «Сходинки»/«Сходинки до здоров'я» (впроваджується МГО «Право на здоров'я» (HealthRight International) разом із ВГЦ «Волонтер» та іншими партнерами) є поведінковою інтервенцією, спрямованою на підлітків віком 14–18 років, які опинились у складних життєвих обставинах та/або практикують різні форми ризикованої поведінки. Метою впровадження програми є усвідомлення учасниками цінності здоров'я і відповідального ставлення до нього, впливу здоров'я на благополуччя людини, важливості відповідальної поведінки та вироблення у них навичок свідомого прийняття важливих життєвих рішень. Унікальність тренінгової програми «Сходинки» полягає у її орієнтованості не тільки на первинну профілактику ризикованої поведінки підлітків, але й на вторинну та третинну соціальну профілактику, що її може здійснювати педагог-тренер індивіду-

ально або в групі підлітків, які ведуть ризикований спосіб життя. Програма складається із 10-ти тематичних занять, присвячених ВІЛ-інфекції, проблемам тютюнопаління, алкогольної та наркотичної залежності, насильства, безпеці в Інтернеті, питанням статевого розвитку і статевої гігієни, перебігу вагітності та ризикам, пов'язаним із її перериванням, цінності здоров'я та відповідальної поведінки. Заняття проводяться у формі групового тренінгу із використанням інтерактивних методів навчання, хоча за потреби може використовуватись і у форматі індивідуальної роботи (Сходинки до здоров'я, 2017).

«Програма 15» (впроваджувалася в 2014–2022 рр. ВБО «Український фонд «Благополуччя дітей») є ефективною сучасною технологією групової роботи з підлітками та їх батьками, метою якої є створення умов для підвищення якості життя і запобігання поширенню соціально-небезпечних захворювань (ВІЛ-інфекції, ПСШ, а також алкоголізму та наркоманії) у громаді. «Програма 15» має на меті набуття учасниками знань щодо соціально-небезпечних явищ та захворювань, зниження ризику потрапляння підлітків і молодих людей у небезпечні для здоров'я і життя ситуації, формування у них відповідального ставлення до власного життя і здоров'я та життя і здоров'я інших людей як до найвищої індивідуальної і суспільної цінності та розвиток навичок здорового способу життя. Вона складається із 16 тематичних зустрічей у формі тренінгових занять. Особливістю програми є те, що вона охоплює не окремих осіб, а сім'ї, передбачає участь не лише дітей віком 14–18 років, а й їхніх батьків. Програма дозволяє охопити практично всі сегменти профілактичної діяльності (первинну, вторинну, специфічну й неспецифічну профілактику на особистісному, сімейному і соціальному рівнях). Як показали результати впровадження цієї профілактичної інтервенції, для формування адекватного ставлення до суспільно небезпечних явищ і захворювань та послідовної безпечної поведінки, спрямованої на уникнення цих проблем, необхідно формувати у молодій людини комплекс життєвих компетентностей (навички самоконтролю та адекватної поведінки в ризикованих ситуаціях, здатність протистояти маніпуляціям і тиску, мотивація відповідальної поведінки тощо) («Програма 15», 2017).

Програма «Коло сили» є логічним продовженням розглянутої нами вище «Програми 15»

Ця психоедукаційна програма для дітей і дорослих допомагає формувати життєстійкість і навчає підтримувати психосоціальне здоров'я. Програма розроблена у 2022 р. у відповідь на розв'язану росією війну фахівцями УФ «Благополуччя дітей» та партнерських організацій. Однією із ключових ідей цієї програми є думка про те, що дорослі відповідають за здоров'я дітей і повинні навчати їх піклуватися про нього. Відсутність культури піклування про психічне здоров'я призводить до невміння розпізнати ознаки негараздів, стигматизації та недоступності психологічної допомоги і в результаті – до невміння підтримати психічне здоров'я своє і дітей. «Коло сили» – це 12 зустрічей, протягом яких учасники досліджують себе і добирають способи піклуватися про своє психічне й фізичне здоров'я. Попри велику війну, саме від близького оточення, в якому зростають діти, залежить їх психічне здоров'я та уміння піклуватися про себе. Участь дітей і батьків створює для родин спільний досвід, приводи для розмов і поглиблення зв'язку. Особливу увагу в роботі в різних регіонах України буде приділено роботі з сім'ями з різноманітним проблемним середовищем (сім'ї, які опинилися у складній життєвій ситуації; сім'ї внутрішньо переміщених осіб; сім'ї, які втратили близьких; сім'ї, батьки яких беруть участь у бойових діях; сім'ї ветеранів війни тощо).

Програма «Вибір» реалізується в закладах освіти Чернігівської області Центром профілактики «Вибір» з 2015 року. Її призначення полягає в попередженні вживання нелегальних та легалізованих наркотичних речовин, а також ризикованої поведінки, що може призвести до ВІЛ-інфікування чи скоєння правопорушення. Ця профілактична програма включає в себе такі складові як: програма профілактики ризикованої поведінки «Вибір-5» (для учнів 5–6-х класів), «Вибір – 8» (програма для восьмикласників), програма профілактики наркоманії, ВІЛ/СНІДу та злочинності «Вибір – 10» (для десятикласників та в цілому підлітків віком 15–16 років) та «Вибір -F» (програма для першокласників віком 17–18 років). Одним із важливих засобів реалізації програми є створення сприятливих умов і надання можливостей самій молоді проводити профілактичну роботу щодо запобігання паління, вживання алкоголю, наркотичних речовин серед майже однолітків або учнів, які мають вік молодших братів і сес-

тер. Упровадження програми «Вибір» у закладах освіти є дієвою моделлю профілактичної роботи з підлітками та молоддю, ефективним засобом розвитку у них рис характеру, що допоможуть молодим людям бути успішними та самодостатніми у дорослому житті (Рябуха, Завацька, 2023).

В результаті досліджень та безпосереднього практичного впровадження і науковці, і практики дійшли ряду важливих висновків щодо дієвості охарактеризованих вище профілактичних програм: інформація про небезпеку алкоголю та інших наркотиків, ранніх статевих стосунків, протиправної поведінки сама по собі не має значного ефекту; короткотермінові підходи, разові презентації щодо шкоди алкоголю та інших наркотиків є неефективними; підлітки потребують послідовних та розширених програм профілактики. Дієві програми профілактики дають молоді навички протидії наркотикам, формують стійкі норми поведінки, але навіть ефект від цих програм зникає через два-три роки; програми, які проводяться на шкільній базі та мають тривалий ефект, включають як допоміжні сесії для батьків чи інших значимих дорослих, або передбачають паралельний процес, долучають соціальні інституції громади, медійні засоби до формування норм протидії поширенню асоціальних явищ, в тому числі вживання наркотиків, алкоголю, безладної статевої поведінки, насильства в підлітковому середовищі тощо (Рябуха, Завацька, 2023).

Як бачимо, саме комплексний підхід до проведення соціально-педагогічної профілактики забезпечує більш ефективну підтримку і позитивні результати в процесі зменшення ризикованих проявів у поведінці підлітків, які були свідками або безпосередньо постраждали через воєнні дії (Теорія та практика, 2018).

Висновки. Таким чином, ризикована й деструктивна поведінка підлітків зумовлюється як особливостями підліткового віку, когнітивно- поведінковими настановами, невірноваженістю підлітків, суб'єктивними оцінками ризикованості поведінки, соціальним оточенням, так, в умовах воєнного стану, й вимушеною розлукою та роз'єднаністю сімей, зниженням рівня соціального контролю, деструктивними впливами спецслужб рф тощо.

Профілактика повинна мати комплексний характер і забезпечуватися одночасно

на загальнодержавному, спеціальному та індивідуальному рівнях. Доцільним є впровадження ефективних пролонгованих у часі програм профілактики ризикованої поведінки у середовищі підлітків, адже вони забезпечують отримання необхідних знань та набуття практичних життєвих навичок щодо безпечної поведінки. Допомога підліткам у протистоянні викликам воєнного часу, підготовка їх до при-

йняття свідомих життєвих рішень можлива за умов створення соціально-виховного середовища безпосередньо в родині, в закладах освіти та в територіальній громаді, яке сприятиме запобіганню, зниженню рівня тривожності, агресивності й протиправної поведінки в підлітковому середовищі, а також покращуватиме їхню соціальну адаптацію й інтеграцію в соціум.

ЛІТЕРАТУРА:

1. «Програма 15»: метод. посіб. (з питань профілактики ВІЛ-інфекції та підтримки психосоціального здоров'я в Україні) / автори упоряд. А. В. Калініна, В. С. Петрович, І. В. Ченбай, В. П. Лютий та ін. ; за заг. ред. В. Г. Головатого, У. Б. Долиняк. Київ : Український фонд «Благополуччя дітей», 2017. 808 с.
2. Актуальні питання соціальної роботи : навч. посіб. / О. М. Денисюк та ін. ; ред. кол. : О. В. Епель, Т. Л. Лях, І. В. Силантьєва. Ужгород : РІК-У, 2023. 420 с.
3. Алексєнко Т., Кушнарєва С. Ризикована поведінка. Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер», 2013. 172 с.
4. Вербицька Н. Діденко М., Івасій Р. Підлітки: poradnik для фахівчинь та фахівців психологічної і соціальної сфери / за заг. ред. Н. Вербицької. Київ : ВБО «Точка опори», 2018. 92 с.
5. Внутрішньо переміщені особи. Міністерство соціальної політики України. Офіційний вебсайт. URL: <https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo>
6. Вовкогон О., Лисенко О. Розвиток життєвих навичок як фактор попередження ризикованої поведінки підлітків. *Соціальна робота і охорона здоров'я*. 2008. № 32. С. 3–10. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14412>
7. Вольнова Л. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. Київ, 2016. Ч. 1. 188 с.
8. Діти війни. Державний портал. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/about-us/>
9. Лобанова А., Калашнікова Л. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти : підруч. Київ : Каравела, 2017. 470 с.
10. Лях Т., Лехолетова М., Спіріна Т. Соціально-педагогічна робота з батьками щодо підтримування ними дітей у період війни. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. № 2. С. 24–30. DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.2.3>.
11. Лях Т., Спірін А., Жуков В. Соціальна профілактика ризикованої поведінки підлітків. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 1. С. 64–72. DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.1.9>.
12. Остапович В. П., Барко В. І., Ярема Н. Ю. Робота з дітьми з ознаками ризикованої поведінки : метод. рек. Київ : ДНДІ МВС України ; Харків : В-ць Мачулін, 2017. 95 с.
13. Пеша І. В., Сопівник І. В., Галайдюк В. В., Кошук О. Б. Соціальна робота з сім'ями, дітьми та молоддю : навч. посіб. Київ : Компрінт, 2023. 449 с.
14. Підлітки груп ризику: доказова база для посилення відповіді на епідемію ВІЛ в Україні : аналіт. звіт / ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременко Київ : К.І.С., 2008. 196 с.
15. Про внесення змін до Закону України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» : Закон України від 15 січня 2009 р. № 878-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-17#Text>
16. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики : наказ Міністерства соціальної політики України від 10.09.2015 № 912. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15#Text>
17. Профілактика деструктивної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. / Т. Журавель та ін. ; ред.: Т. Журавель, Ю. Удовенко. Київ : Вид-во ФО-П Буря О. Д., 2022. 144 с. URL: <https://uni.cf/3Pwuyqg>
18. Розділені війною: як розлука впливає на українські родини з дітьми. *Український фонд «Благополуччя дітей»*. Офіційний вебсайт. Опубл. 06.03.2025. URL: <https://childfund.org.ua/novyny/rozdileni-viinoiu-ia-k-rozluka-vplyvaie-na-ukrainski-rodyny-z-ditmy?fbclid=IwY2xjawI9>
19. Рябуха В., Завацька Л., Шевченко Д. Дієва профілактика: програма «Вибір» : посіб. для трен. з профіл. ризик. повед. серед дітей. Вид. перероб. та доп. / під ред. проф. Л. М. Завацької. Чернігів : Десна Поліграф, 2023. 192 с.
20. Сходинки до здоров'я: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять : навч.-метод. посіб. / [Брусенко О. Л., Журавель Т. В., Лях Т. Л. та ін.] ; за ред. Т. В. Журавель, Т. Л. Лях. К. : Видавничий дім «Калита», 2017. 232 с.
21. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю. В., 2018. 300 с. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12407/1/Yankovych_Kol_mon.pdf
22. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія. Черкаси : ФОП Чабаненко Ю. А., 2011. 192 с.

REFERENCES:

1. Kalinina, A. V., Petrovych, V. S., Chenbai, I. V. & Liutyi, V. P. «Prohrama 15» (2017). [«Program 15»]: metod. posib. (z pytan profilaktyky VILinfektsii ta pidtrymky psykhosotsialnoho zdorovia v Ukraini) ; za zah. red. V. H. Holovatoho & U. B. Dolyniak. Kyiv : Ukrainyskyi fond «Blahopoluchchia ditei» [in Ukrainian].
2. Denysiuk, O. M. (2023). Aktualni pytannia sotsialnoi roboty [Topical issues of social work] : navch. posib. ; red. kol. : O. V. Epel, T. L. Liakh & I. V. Sylantieva. Uzhhorod : RIK-U [in Ukrainian].
3. Aliksieienko, T. & Kushnarova, S. (2013). Ryzikovana povedinka [Risky behavior]. Vinnytsia : TOV «Firma «Planer» [in Ukrainian].
4. Verbytska, N. (Red.), Didenko, M. & Ivasii, R. (2018). Pidlitky: poradnyk dlia fakhivchyn ta fakhivtsiv psykhologichnoi i sotsialnoi sfery [Teenagers: a guide for specialists and specialists in the psychological and social sphere]. Kyiv : VBO «Tochka opory» [in Ukrainian].
5. Vnutrishno peremishcheni osoby [Internally displaced persons]. Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy. Ofitsiinyi vebсайт. Retrieved from: <https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo> [in Ukrainian].
6. Vovkohon, O. & Lysenko, O. (2008). Rozvytok zhyttievykh navychok yak faktor poperedzhennia ryzikovanoi povedinky pidlitkiv [Development of life skills as a factor in preventing risky behavior in adolescents]. *Sotsialna robota i okhorona zdorovia*, 32, 3–10. Retrieved from: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14412> [in Ukrainian].
7. Volnova, L. (2016). Profilaktyka deviantnoi povedinky pidlitkiv [Prevention of deviant behavior in adolescents] : navch.-metod. posib. Kyiv [in Ukrainian].
8. Dity viiny [Children of War]. Derzhavnyi portal. Retrieved from: <https://childrenofwar.gov.ua/about-us/> [in Ukrainian].
9. Lobanova, A. & Kalashnikova, L. (2017). Robota z pidlitkami-deviantamy: sotsiologichnyi ta psykhologichnyi aspekty [Working with deviant adolescents: sociological and psychological aspects] : pidruch. Kyiv : Karavela [in Ukrainian].
10. Liakh, T., Lekholetova, M. & Spirina, T. (2022). Sotsialno-pedahohichna robota z batkami shchodo pidtrymuvannia nymy ditei u period viiny [Social and pedagogical work with parents to support their children during the war]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 2, 24–30. Retrieved from: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.2.3> [in Ukrainian].
11. Liakh, T., Spirin, A. & Zhukov, V. (2023). Sotsialna profilaktyka ryzikovanoi povedinky pidlitkiv [Social prevention of risky behavior in adolescents]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 1, 64–72. Retrieved from: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.1.9> [in Ukrainian].
12. Ostapovych, V. P., Barko, V. I. & Yarema, N. Yu. (2017). Robota z ditmy z oznakamy ryzikovanoi povedinky [Working with children with signs of risky behavior]: metod. rek. Kyiv : DNDI MVS Ukrainy ; Kharkiv : V-ts Machulin [in Ukrainian].
13. Piesha, I. V., Sopivnyk, I. V., Halaidiuk, V. V. & Koshuk, O. B. (2023). Sotsialna robota z simiamy, ditmy ta molodiu [Social work with families, children and young people] : navch. posib. Kyiv : Kompyrnt [in Ukrainian].
14. Pidlitky hrup ryzyku: dokazova baza dlia posylennia vidpovidi na epidemiiu VIL v Ukraini (2008). [Adolescents at Risk: Evidence Base for Strengthening the Response to the HIV Epidemic in Ukraine] : analit. zvit / YuNISEF, Ukr. in-t sots. doslidzh. im. O. Yaremenko Kyiv : K.I.S. [in Ukrainian].
15. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro sotsialnu robotu z ditmy ta moloddu» (2009). [On Amendments to the Law of Ukraine «On Social Work with Children and Youth»] : Zakon Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-17#Text> [in Ukrainian].
16. Pro zatverdzhennia Derzhavnogo standartu sotsialnoi posluhy profilaktyky (2015). [On Approval of the State Standard of Social Prevention Service] : nakaz Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15#Text> [in Ukrainian].
17. Zhuravel, T. (Red.), Ivanyuk, I., Lekholetova, M., Lyutyi, V., Lyakh, T., Pashko, N., Soloyova, V., Sorokina, O., Spirina, T., Sulitskyi, V., Udovenko, YU., Chuyko, O., Shved, O., & Yankovets, V. (2022). Profilaktyka destruktivnoi povedinky pidlitkiv [Prevention of destructive behavior of adolescents] : navch.-metod. posib. Kyiv : Vyd-vo FO-P Buria O. D. Retrieved from: <https://uni.cf/3Pwuyqg> [in Ukrainian].
18. Rozdileni viinoiu: yak rozluka vplyvaie na ukraïnski rodyny z ditmy (2025). [Divided by War: How Separation Affects Ukrainian Families with Children]. Ukrainyskyi fond «Blahopoluchchia ditei». Ofitsiinyi vebсайт. Retrieved from: <https://childfund.org.ua/novyny/rozdileni-viinoiu-iak-rozluka-vplyvaie-na-ukraïnski-rodyny-z-ditmy?fbclid=IwY2xjawI9> [in Ukrainian].
19. Riabukha, V., Zavatska, L. (Red.) & Shevchenko, D. (2023). Diieva profilaktyka: prohrama «Vybir» [Effective prevention: the «Choice» program] : posib. dlia tren. z profil. ryzyk. poved. sered ditei. Chernihiv : Desna Polihraf [in Ukrainian].
20. Brusenko, O. L., Zhuravel, T. V. (Red.) & Liakh, T. L. Skhodynky do zdorovia: prosvitnytsko-profilaktychna prohrama treninhovykh zaniat z uchniamy navchalnykh zakladiv systemy zahalnoi serednoi osvity (2012). [Steps to Health: Educational and Preventive Program of Training Sessions with Students of Educational Institutions of the General Secondary Education System] : navch.-metod. posib. K. : Vydavnychiy dim «Kalyta». Retrieved from: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/3490/> [in Ukrainian].

21. Yankovych, O., Kikinezhdi, O., Kozubovska, I., Polishchuk, V. & Radchuk, H. (2018). Teoriia ta praktyka profilaktychnoi roboty z ditmy, skhynymy do deviantnoi povedinky: ukrainskyi i mizhnarodnyi dosvid [Theory and Practice of Preventive Work with Children Prone to Deviant Behavior: Ukrainian and International Experience] : monohrafiia. Ternopil : Osadtsa Yu. V. Retrieved from: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12407/1/Yankovych_Kikinezhdi_Kol_mon.pdf [in Ukrainian].

22. Fedorchenko, T. Ye. (2011) Profilaktyka deviantnoi povedinky shkoliariv v umovakh sotsiokulturnoho seredovysha: sotsialno-pedahohichnyi aspekt [Prevention of deviant behavior of schoolchildren in the socio-cultural environment: socio-pedagogical aspect] : monohrafiia. Cherkasy : FOP Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].